

ԱՌԱՋՆԱՊՏՂԻ ԾԻՍԱԽՈՐՀՈՒՐԴՆ ՈՒ ԽԱՂՈՂ-ԳԻՆԻ-ԿԱՐԱՍ
ԳՈՎԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԾԻՍԵՐԳԱՅԻՆ
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՌԱԻՍԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հայ ժողովրդական ծիսերգային բանահյուսության մեջ առանձնակի տեղ են զբաղեցնում «առաջին պտղի» ճաշակման ծեսին ուղեկցող պարերգերը, հատկապես խաղողի և նոր գինու համտեսին նվիրված ձոներգային-օրհնաբանական բնույթի ծիսերգերը (իբրև հաղորդության ծիսարարք)՝ պտղաբերություն - կյանք - հարատևություն - բերքառատություն ծիսախորհրդով (առաջին պտուղ - զոհ): Հմմտ. նուբար - համտես (պրս. «Նոր պտուղ»)՝ անձնանվամբ՝ ավանդական կայուն կրկնակի տարբերակները հայ ժողովրդական պարերգերում¹:

= Ա՛խ նուբար, թաժա նուբար³:
= Հայ նուբար, նուբար, նուբար⁴:

Նմանատիպ-նմանահունչ կրկնակ-կրկնությունները (դիցանուն-անձնանուն) թե՛ իբրև երգի բաղադրամաս (կրկնակ), թե՛ իբրև գեղարվեստական արտահայտչամիջոց (կրկնություն) տիպորոշ են գովք-ձոներգերին և, ընդհանրապես, ողջ ծիսերգային բանահյուսությանը: Հնդեվրոպական բանաստեղծական ավանդույթին բնորոշ նման կրկնություններն ընդհանրացվում ու կոնկրետանում են անձնանուններում, որոնց մեջ թաքնված են այն «սրբազան անունների» կրկնությունները, որոնց և նվիրված են ձոներգերը⁵:

Օր.՝ = Ա՛խ, Մայրամ, Մայրամ, Մայրամ⁶:

Նոր պտղի ճաշակման ծեսն ուղեկցվել է ոգիներին ու աստվածներին առաջնապտուղ-բերքի զոհաբերությամբ⁷՝ նպատակամիտված տարվա բերքառատությունն ապահո-

¹ Մ. Հ ա թ ո յ ո յ ն յ ա ն. Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 50:

² Ռ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. Ավանդականի և հանպատրաստից հորինման դրսևորումները հայկական պարերգերում. - ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, №5, էջ 76-77:

³ Մ պ. Մ ե լ ի թ յ ա ն. Հայ ժող. երգեր և պարեր, հ. 1, Երևան, 1949, էջ 220:

⁴ Բ է ն ս ե. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Երևան, 1972, էջ 98:

⁵ В. В. И в а н о в. Эстетическое наследие древней и средневековой Индии. - В кн.: "Литература и культура древней и средневековой Индии". М., 1979, с. 11.

⁶ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվ, Ռ. Խաչատրյանի ֆոնդ, FRI (այսուհետև՝ FRI): 2881:

⁷ Ջ. Ֆ թ ե գ ե թ. Ոսկե ճյուղը, Երևան, 1989, էջ 573:

վելուն: Նման խորհուրդ ուներ արևմտահայոց մեջ «խրրխրումանը». կիսահաս ցորենի առաջին հասկերն այրում էին բարձունքների վրա և բոված ցորենը ճաշակելով՝ կրկնում ծիսական ասույթ-բանաձևը (նկարագիր-պատկեր).

= Խրրխրուման դիք՝
Քու ամբար լիք՝:

Հմնտ. նորաբերքի (busk) տոնը հյուսիսամերիկյան հնդկացիների մոտ և, ընդհանրապես, նորի ծիսական ըմբռնումը տարեմուտին, երբ այրում էին նաև հին զգեստները⁹: Հայոց մեջ բուն բարեկենդանի (Քապապի կիրակի) ծիսակարգին ուղեկցող երգերում (ծիսարարք – ծիսական առարկա, ուտեստ, հագուստ և այլն) պահպանվել է հնի (ավարտ-սկիզբ) ծիսական վերարտադրման, նոր տարվա բարի ընթացքի կենսապահովման խորհուրդը.

= Ըհը եկան հայոց ազգին օրերը,
Հանեցեք հիները, հագեք նորերը¹⁰:

Հայոց մեջ նավասարդին (օգոստոս) կատարվում էր խաղողի բերքի օրհնության ծեսը՝ խաղողօրհնեք¹¹, որը քրիստոնեական ծիսակարգում զուգորդվեց Մարիամ Աստվածածնի տոնին: Հմնտ. միջնադարյան ժողովրդական երգերի բնագրերում խաղողի պտղատու ճյուղ (բարունակ) – Մարիամ Աստվածածին լեզվախմաստաբանական նույնացումը (Մեծ բարունակ – Աստվածածին).

= Մեծ բարունակն, որ տեսար՝
Աստվածածին սուրբ կույսն էր¹²:

Հուն. Դիոնիսոսը (բաքոս-գինի) խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր աստվածը (որի հրաշալի ծնունդն ու դաստիարակությունն անցել էր Նիսանում) իր ծիսական երթերի ու տոնախմբությունների ժամանակ հողի տակից բխեցնում էր գինու, կաթի, մեղրի աղբյուրներ: Դիոնիսոսյան երթերն ու հրաշագործությունները անցնում էին Հունաստան – Սիրիա – Ասիա – Հնդկաստան ճանապարհով և Դիոնիսոսին մշտապես ուղեկցում էին կանայք՝ բաքոսուհիները: Նիսան տեղավայրի (որը տեղադրում էին Եգիպտոսում կամ Հնդկաստանում)¹³ անվանումը տարածված էր նաև սասունցիների միջավայրում՝ իբրև ամսանուն (հմնտ. միջագետքյան օրացույցը), ինչպես նաև Սասնո բանաձևային բանահյուսության մեջ.

⁸ FRI : 3007-3008:

⁹ Ջ. Ֆրեզեր. նշվ. աշխ., էջ 569:

¹⁰ Ա. Քեչեյան. Ակն և ակնեցիք, Փարիզ, 1952, էջ 501-502:

¹¹ Վ. Բրեյտլ. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 181, 500:

¹² Ա. Ա. Մանգալյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր (այսուհետև՝ ՀՄԺԵ), Երևան, 1956, էջ 455:

¹³ Դիցաբանական բառարան, Երևան, 1985, էջ 62-63:

= Յուս օր Նիսան
Գատ մագրտին քասան¹⁴:

Ըստ Պլուտարքոսի՝ հայոց մայրաքաղաք Արտաշատում պարթևների թագաժառանգ Բակուրի և Արտավազդ Բ-ի քրոջ հարսանեկան խնջույքի ժամանակ, հույն դերասաններն արքունիքում ներկայացնում էին Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը, երբ այնտեղ են բերում գլխատված Կրասոսի գլուխը¹⁵: Արտավազդ Բ-ն (մ. թ. ա. I դար) «Բաքոսուհիները» բեմադրում էր Արտաշատում և Տիգրանակերտում ու պարթևների թագավոր Օրոդեսի հետ՝ Բաքոսյան խնջույքներ կազմակերպում¹⁶: Ծիսական աղերսները չեն բացառում նաև դիոնիսոսյան (Դիոնիսոս - այծ - ուլ)¹⁷ և նավասարդյան տոնախմբությունների աշխարհայացքային - իմաստաբանական, ինչպես նաև ծիսական-գործառույթային ընդհանրությունները: Հմնտ. հայ միջնադարյան «Գացեք-տեսեք» ծիսերգի պարերգային տարբերակները, որոնք դիտվել են իբրև բարեկենդանին կատարվող նոխազերգություն [(այծ-թուփ), (ուլ-բոստան) հակադրություններով] և որոնք ավարտվում են ճաշակման (ուտել-ոչնչացնել) ծիսախորհուրդն ընդգծող ծիսարարքով և, ի վերջո, ծիսաօրհներգային ավարտ-սկիզբ (ծնունդ-մահ) խորհրդանշող գեղարվեստական պատկերներով (այգի-այծ-թուփ, հուղ-իսան) ու աճող ծավալային զարգացմամբ՝ ծիսական բարի ավարտ ակնկալող՝ կրկնակ - բանաստղերով¹⁸:

= Էձն էր թփին, թուփն էր իգուն (այգուն),
Իկուն-դիրուն (այգի-այգեպան),
Քո լ բարի, քոլ բարի, քոլ բարի, քո լ¹⁹:

Հայ ծիսերգային բանահյուսությունը լի է հատկապես այգի-խաղող (բաղ, բաղումբի, էգի, իկի, էգեստար), խաղող-գինի-կարաս գովք-օրհներգություններով ու հնագույն կրկնակներով:

= Բաղումբի հոյ, բաղումբի թոյ, բաղումբի,
= Բաղումբի, հա յ բաղումբի,
Բաղումբի, թո յ բաղումբի²⁰:

¹⁴ Ռ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Թային.– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 19 (այսուհետ՝ ՀԱԲ 19), Երևան, 1999, էջ 242, Նիսան (ապրիլ) ամսին անձրևաջրով մերան էին անում՝ տարին անձրևաբեր և բերքառատ լինելու ակնկալիքով:

¹⁵ Հ. Մ ա ն ն ա ն դ յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ Ա. Երևան, 1944, էջ 252:

¹⁶ П л у т а р х. Избранные биографии. М.–Л., 1941, с. 266.

¹⁷ Ջ. Ֆրեզեր. նշվ. աշխ., էջ 459-460: Դիոնիսոսի մակդիրներն էին՝ եգ, եզանման կամ այծ, ուլիկ, սև այծենի կրող (հմնտ. այծի բրոնզե քանդակը):

¹⁸ Ռ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Կրկնակների ու կրկնությունների գործառույթները ծիսերգերում.– ՊԲՀ, 1991, № 2, էջ 129:

¹⁹ ՀԱԲ, 19, էջ 118-119:

²⁰ ՀԱԲ, 19, էջ 134-135:

Հմնտ. շումերա-աքադական անձրևի ու բերքի աստծուն՝ մեռնող-հառնող Բադին (Թամուզ-Օսիրիս-Ադոնիս) նվիրված տոնախմբությունները, որին պաշտել են նաև Երուսաղեմի տաճարում (մ. թ. ա. IX դ.)²¹: Մասունում տարածված է նաև Թամուզ (հուլիս) ամսանունը²², ինչպես նաև երաշտի ժամանակ կենցաղավարող ասույթ-բանաձևը. թամուզ՝ բերավորնիր կուզեկուզ²³, Հմնտ. հայ միջնադարյան երգերում հիշատակված՝ Յորժամ մտանք թամուզ ամիս բանատողը²⁴:

Հայ պատմագրության մեջ՝ Բադը Արամանյակի եղբայր Մանավազի (որը ժառանգել էր Հարքը) որդին էր, որն իր անունով կոչեց հյուսիսարևմտյան ափն ու գավառը²⁵: Հմնտ. Bar, Bay տեղանունների առատությունը Արևմտյան Հայաստանում՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերանում, Վանի Բաշկալայի, Կարճկանի գավառներում, Էրզրումում, Բիթլիսում և այլուր²⁶: Բադ բառը Հր. Աճառյանը մեկնում է իբրև հին և առանձին արմատ, նաև՝ կից, յար նշանակությամբ²⁷: Բադումբին համարվել է հատուկ անուր²⁸, սակայն բարդված ձևում առկա է հայերեն ումպել՝ ումպ արմատը (խմել, խում), գինըմպուք, սումեր. ima «խմել», immeli «ըմպելիք, սանսկ. pā-ըմպել արմատից, պրս. xunb-կարաս բառից²⁹: Մեր գրառած տարբերակում³⁰ բադումբին (ըստ բանասաց Առաքել Հովհաննիսյանի < Մուշ, Ծղակ) նշանակում է՝ այգեպան: Դեռևս ամենավաղ ժամանակաշրջանից խաղողը, գինին, ինչպես նաև չամիչը, հայտնի ու տարածված են եղել Վերին Միջագետքում (հատկապես հարավում)³¹, ուր հայեր են ապրել և առկա է եղել հայկական տարրը³²: Վանի խաղողի այգիների մասին Ասորեստանի թագավոր Սարգոն երկրորդը հիշատակում է՝ «Խաղողը թափվում էր անձրևի նման, իսկ գինին հոսում էր քանց գետի ջուր»³³: Հմնտ. Վանի Ախթամարի Մուրբ-խաչ եկեղեցու՝ խաղողի որթի զարդաքանդակները՝ աշխարհիկ մոտիվներով: Նավասարդյան տոնախմբությունները համընկնում էին հայոցբուն տոմարի սկզբին (զարնանային նավասարդ) կամ վերջին (օգոստոս)³⁴, երբ կատարվում էին հասունացած պտղի (ներկա դեպքում՝ խաղողի) օրհնության, ճաշակման ծեսը: Հմնտ. ոսկեմայր Անահիտին՝ առաջին բերքի զոհաբերումը³⁵: Ընդհանրապես, Նավասարդ-Ամանոր տոնախմբությունները հայոց մեջ, կապված բերքի հասունաց-

²¹ Ջ. Կոնստանտինովսկի. Բիբլիական ավանդապատումներ, Երևան, 1970, էջ 302-307:

²² ՀԱԲ, 19, էջ 242:

²³ FRI: 3007-3008. Ասույթը ենթադրում էր երաշտ, սաստիկ շոգ, և ըստ այդմ՝ կաթի սակավություն:

²⁴ Կ. Կոնստանտինովսկի. Նոր ժողովածու, Միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ, պր. Ա. Թիֆլիս, 1892, էջ 62:

²⁵ Մ. Խոնրեևսկի. Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 90, Գր. Գրիգորյան. Հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմավիճակական հերոսները, Երևան, 1991, էջ 56:

²⁶ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք - Բախչյան, Հ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, Երևան, 1986, էջ 568:

²⁷ Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971, էջ 395:

²⁸ Մպ. Մելիքյան. նշվ. աշխ., էջ 201:

²⁹ Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 599-600:

³⁰ ՀԱԲ, 19, էջ 135, 255:

³¹ А. Лео Оппенхейм. Древняя Месопотомия. М., 1990, с. 35.

³² Ռ. Բոխյան. Բնիկ հայերեն բառեր և հնագույն փոխառություններ, Երևան, 1989, էջ 64:

³³ Մ. Վարդյան. Հայոց մայրաքաղաքները, Երևան, 1985, էջ 11:

³⁴ Մ. Հարությունյան. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 455:

³⁵ Դիցաբանական բառարան, էջ 18:

ման և փառաբանման հետ, աղերսվել են հյուրասիրության աստծուն՝ Վանատուրին (Վանատուրի տոն) և պահպանվել պարսկահայոց մեջ, Սյունիքում, Գանձակում, Արցախում, ուր և կատարվել են «դաշտային ճաշկերույթներ» (ծիսական կերակուրը՝ հարիսան)³⁶: Հմմտ. հարիսայի գովքը միջնադարյան երգերում՝ «Վասն հերիսի».

= Այ հերիսա իմ գովելի,
Բագում բարեաց ես արժանի³⁷:

Լեզվագիտական տվյալներով՝ խաղողի այգի, գինի, որթ, տորր (խաղողի որթի թև), արգաս (էտած ճյուղ) անվանումները մեկ անգամ ևս հավաստում են, որ խաղողագործությունը հայտնի ու ծանոթ է եղել վաղնջահայերին³⁸: Հմմտ. հին հայոց առասպելաբանական ավանդության մեջ խաղողի որթի բուսնումը՝ այգում թաղված հորթի (հին հայերենում՝ որթ) ազդուկրից³⁹: Ըստ Քսենոֆոնի՝ Հայաստանը հայտնի է եղել իր տարատեսակ և բարձրորակ գինիներով⁴⁰: Հերոդոտոսը վկայում է, որ հայերի ու բարեկացիների միջև առևտրի հիմնական առարկան եղել է գինին⁴¹: Հմմտ. գինի հ-ե *woino*, արաբ *waum* - սո «սև խաղող», եբր - *yayin*, աքադ - *ini* - գինի⁴²: Խաղողի տարբեր տեսակները, գունային հատկանիշները (սև-սպիտակ-կարմիր-դեղին), ինչպես նաև՝ գինու (կարմիր-սպիտակ) բերքի հասունացման, այգեկուրթի հավաքման գործընթացը (այգի-հնձան-կարաս-գինի) պտուղների մշակումը (խաղող տորրել) իրենց գեղարվեստական դրսևորումներով բազմիցս հիշատակվել ու գովերգվել են հայ միջնադարյան ժողովրդական երգերում («Վասն խաղողի») ⁴³.

=Հառաջ զխաղողն տնկեցին,
Եվ բարձրաձայն զայն գովեցին⁴⁴:
= Խաղո դ, զքեզ գովել պիտի,
= Անմահության պտուղ ես դու:
= Ջքեզ քաղեն, տանին հնձան,
Ճմլեն զքեզ ու տան յիրար,
Տանին լնուն զքեզ կարաս⁴⁵:
= Ողկեյզ հառողն հասեալ է,
Թուխ ու սպիտակ կախեալ է,

³⁶ Վ. Բ դ ո յ ա ն. Հայ ազգագրություն, Երևան, 1974, էջ 195:

³⁷ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Ա, էջ 50-56:

³⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 263-370:

³⁹ Մ. Հ ա բ ո թ յ ո յ ա ն. Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, 1987, էջ 26, ն ո յ ն ի՝ Հայ առասպելաբանություն, էջ 264:

⁴⁰ Հ ե բ ո ղ ո ս ո ս. Պատմություն ինը գրքից (թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1986, էջ 569-570:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 569

⁴² Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 450:

⁴³ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Բ, Թիֆլիս, 1892, էջ 41-47:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 46-47:

Կարասն՝ գինով լցեալ է⁴⁶։
 = Ազգ մի թուխ, ազգ մի սպիտակ,
 Ազգ մի կարմիր, որ լուս կուտար,
 Ազգ մի դեղին խունկի նման,
 Անուշահոտ մուշկ ու ամպար⁴⁷։
 = Հնձան եւ փոքեր այգոյս,
 Կարաս եւ լցեր գինոյս⁴⁸։

Ըստ հայ միջնադարյան վիմագրերի՝ հնձաններ ու այգիներ էին նվիրաբերում վանքերին ու եկեղեցիներին⁴⁹։ Հայոց ամանորյա տոնախմբությունները (Նավասարդ-Ամանոր-Բարեկենդան) ուղեկցվում էին տարվա բերք-բարիքն ապահովող գովք-օրհներգություններով ու բարին ավետող ժողովրդական ավետիսներով. խաղող-գինի-կթխա-կախան ձոներգային բնույթի ծիսերգերով՝ նորի, սկզբի ավետման ու աշխարհի նորացման ծիսախորհրդով (ծնունդ) տարվա առատության ակնկալիքով, ծիսերգերի բանատողերում մշտապես կրկնվող (եալալի, ալելա, ավետիք, ավետիս) հնագույն կրկնակներով. ալելա-աքաղ ալալու - երգել, ցնծալ, փառաբանել, որից էլ՝ ալելուիան՝ որպես ցնծության, փառաբանության երգ՝ նվիրված աստծուն⁵⁰։ Դրանք մշտապես ուղեկցվում էին տղաբերք, նոր տուն, նոր հագուստ, նոր բերք, նոր գինի և այլ գովերգություններով, օրհնանք բարեմաղթություններով և բարին ավետող բանատողերով.

= Կախանն եօր է, վաղն կաղանդ, ալելա⁵¹։
 = Բնոր մառանը լիքն է գինուով, ալելուա⁵²։
 = Կարասն Ձեր լցվի գինով, ավետիս⁵³։
 = Կթխան ի մեջ գինով ի լի, ավետիս⁵⁴։

Գովերգվել է նաև խաղողի («Վասն խաղողի»)՝⁵⁵ որթն ու որթատունկը, որը բնիկ հայ բան է, սերում է հնդեվրոպական՝ *partu* նախաձևից՝ նշանակելով ընձյուղ, շառավիղ, ծիլ⁵⁶։

= Որթն դրախտաբույս է տունկ
 Ջոր բերե զխաղողն ողկուզեայ,

⁴⁶ ՀՄԺԵ, էջ 429:
⁴⁷ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Բ, էջ 46:
⁴⁸ ՀՄԺԵ, էջ 437:
⁴⁹ Ս. Հ ո բ ո ս յ ա ն. Այգին միջնադարյան հայերեն վիմագրերում.– Հայ ժողովրդական մշակույթ, XII, Երևան, 2004, էջ 80-85:
⁵⁰ Ռ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Կրկնակների ու կրկնությունների գործառույթները ծիսերգերում, էջ 135:
⁵¹ Ե. Տ ե ր - Պ ո ղ ո ս յ ա ն. Նոր տարվա տոնը հին և նոր հայոց քով, Վիեննա, 1952, էջ 32:
⁵² Գ. Շ ե ր ե ն ց. Վանա սագ, Թիֆլիս, 1885, էջ 79-80:
⁵³ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Ա, էջ 12:
⁵⁴ Նույն տեղում:
⁵⁵ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Գ, Թիֆլիս, 1896, էջ 63-66:
⁵⁶ Հ ր. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 578-579:

Ազնիվ գովական պտուղ,
 Ճաշակածն ասեն Ադամա⁵⁷:
 = Տունկ եմ տնկեր այս այգոյս,
 Կանաչ բարունակ հողոյս⁵⁸:
 = Ասես թե կտրած ես դու,
 Ի ճերմակ որթոյն խաղողեն⁵⁹:

Այգի (էգի-օրթոդ) գեղարվեստական դրսևորումները ի սկզբանե աղերսվում են ծիսապարերգային բանահյուսության հնագույն շերտերին, ինչպես նաև՝ ծիսերգերի հնագույն տեսակներին՝ ձոներգերին (դիցանուն-անձնանուն), ուր առկա են նաև այգեկութին նվիրված գեղարվեստական պատկերներն ու գեղարվեստական ընդհանրացումները (այգի-օրթոդ-կին), հմմտ. Դերիկո (սեմ. Դերկետո), Դերիկո հոյ նար⁶⁰ ձոներգերը.

= Դերիկոն էլավ գերթեր էգին, Դերիկո ջան,
 Ինքն էր, իր ջուխտագ դեկերգին, խանմե ջան,
 Գշորորեր մրճ օրթոդին, Դերիկո ջան,
 Օվ օր դեսներ՝ գէլներ հոկին, խանմե ջան⁶¹:
 = Էլեր իս իգին՝ խաղող գքաղես,
 Շամամ ծծերովդ՝ շաքար կմաղես⁶²:

Հմմտ. Ամանոր-կույս կերպարային ընդհանրությունը, որին զոհաբերում էին հասունացած պտուղները (ներկա դեպքում՝ խաղող), որին և միտված էր ճաշակման ծեսը⁶³: Ձոներգերին տիպորոշ նման գեղարվեստական ընդհանրացումներով ու պատկերներով՝ այգի (բաղ) - այգեկութ (խաղող քաղել) - գինի - յար (կիւզել) - սեր լեզվախմաստաբանական նույնացումներով ու կերպարային ընդհանրություններով լի են նաև միջնադարյան անտունիներն ու հայրենները.

= Լուկ ցաթեց շառավիղն ի յէգին,
 Խաղողն ալ գիր պեյթն ասաց.
 Թե հասա սրտիս մուրատին,
 Օր մը կիւզելին ծոցին,
 Քանց հազար ներքն տերնին⁶⁴:
 = Գխտան ալ գինով լցած,
 Իմեարին առջնն էր դրած,

⁵⁷ Գ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Ա, էջ 39:

⁵⁸ ՀՄԺԵ, էջ 429:

⁵⁹ ՀՄԺԵ, էջ 43:

⁶⁰ ՀԱԲ, 19, էջ 122-123:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Գ. Մ ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց. Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 548:

⁶³ Մ. Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, էջ 50:

⁶⁴ Մ. Ա բ է դ յ ա ն. Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 169:

Խմե է՛յ եար իմ դիմաց,
 Որ ելնե հոգիս քո դիմաց⁶⁵:
 = Կիմե ու հայերեն կասե.
 Թի՛նչ անուշ է սերն ու գինին⁶⁶:
 = Շուշա մի գինի բերեմ,
 Ան խմեմ քո սիրուն վրա⁶⁷:

Պատահական չէ, որ գինու և ուրախության երգերն իրենց բնույթով ու բովանդակությամբ անպայմանորեն աղերսվում են սիրո երգերին⁶⁸: Հայ ծիսերգային բանահյուսության մեջ ճաշակման ծեսին և գինու համտեսին նվիրված միջնադարյան գովք-ավետիսներում առանձնակի են ընդգծվում կարասների բացումը, բարի ավետումն ու գովերգությունը (կարաս-գինի-յար) գեղարվեստական ընդհանրացումներով.

= Ես քեզ կարաս բանամ գերիս,
 Եւ քեզ բերեմ անուշ գինիս,
 Ջի դու խմես ու կարմրիս,
 Ավետիս տամ հայոց ազգիս⁶⁹:
 = Խնդամք ամեն շուրջ կարասիս
 Ավետիս տամ հայոց ազգիս⁷⁰:
 = Գինիս անուշ երբ ճաշակիս,
 Դու այլ խմե զգավաթնիս,
 Ավետիս տամ հայոց ազգիս⁷¹:
 = Գինիս աղեկ, ճաշակն՝ աղվոր,
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր⁷²:
 = Այգի, եարուն և մեզէ,
 Խելքն ու միտքն՝ կարասն է⁷³:

Հմնտ. հնագիտական պեղումներից Թեյշեբայինից՝ Կարմիր բլրից հայտնաբերված գինու հսկայածավալ կարասները, Նոյ նահապետի՝ նորահաս այգու խաղողից գինի պատրաստելը, կարասների բացումը, գինու ճաշակումն ու բաշխումը մարդկանց⁷⁴:

⁶⁵ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Գ, էջ 51-52:

⁶⁶ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն. Երկեր, հ. Բ, էջ 258:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն ց. Հայ ժողովրդական բանահյուսություն.– Ժողովրդական երգեր, պր. VIII, Երևան, 1946, էջ 55:

⁶⁹ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., պր. Բ, էջ 50:

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում, էջ 47:

⁷³ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., հ. Դ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 72:

⁷⁴ Ա. Ղ ո լ կ ա յ ա ն ց. Հայրենի ավանդավեպեր, Երևան, 1985, էջ 11:

Դիոնիսոսին նվիրված հունական անթեստերիաների առաջին օրը նույնպես կոչվում էր տակառների բացման օր, իսկ երկրորդ օրը՝ բաժակներ⁷⁵: Հայոց մեջ՝ խաղող-գինի-կարաս գովերգ-պարերգերի (հատկապես, մրր դան էդիվ քառսուն զարաս) բանաստեղծական տարբերակները (ըստ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի՝ 22) երգվում են տարբեր կրկնակներով. բաղումբի⁷⁶, բաումբիլ⁷⁷, Ալաշկերտի տարբերակում՝ պաղըմի ճան պաղըմի, ճանիման, ճանիման⁷⁸, դոնիգ, դոնիգ, դոնիգ յարէ⁷⁹, դոնի, դոնի, դոնի յարէ, վրլը դոն դոնի յար⁸⁰, գինի լի ճ⁸¹, գինի լի ճ և այլն: Դրանք ունեն ծիսերգերին բնորոշ՝ ոչ միայն ծիսահմայական (որոնք կրկնվելով ստեղծում են խոսքի հմայական գորություն), ձոներգային-օրհնաբանական բնույթ, այլև ապահովում են ծեսի ծիսակատարողական, հուզաարտահայտչական ու գեղագիտական գործառույթները: Պարերգային տեքստի բոլոր ձևափոխությունների նկատմամբ անփոփոխ այս կայուն-ինվարիանտ-բանաստեղծը (ներկա դեպքում՝ մրր դան էդիվ քառսուն զարաս) երբեմն նույնությամբ կարող են հանդիպել այլ պարերգերում՝ իմաստային ոչ մի կապ չունենալով դրանց հետ, որը և կարելի է դիտել իբրև պարերգային զարգացման առանձնահատկություն: Նմանատիպ ծիսապարերգային ինվարիանտները՝ պահպանված քնարական երգերի տեքստով, անպայմանորեն ունեն իմաստաբանական կայուն հիմք ու մեկնակետ և իրենց ձևակառուցվածքային հատկանիշներով ու բովանդակությամբ աղերսվում են ծիսա-արտադրական կենցաղին և ավարտվում պայման-հետևանքային բանաձևերով, որոնք բնորոշ են նաև երկրագործական ծիսական կենցաղում իրագործվող այլ ծիսերգերի (բարեմաղթանք-բանաղթանք հակադրությամբ. հմմտ. Վեվ օր տա շեն մնա, վեվ օր չտա չոր չորնա)⁸², որոնք և հուշում են դրանց կատարման հանրային ու ծիսական բնույթը.

= Թը տու իդաս՝ տու գորենաս,
Թը տու չիդաս՝ տու կոտենաս⁸³:

Կարաս-գինի գովերգությունները՝ իրենց կայուն ավարտ-բանաստեղծով (օրհնանք-բանաղթանք), իմաստաբանական հենքով (ճաշակման խորհուրդ) հանդիպում են մեր գրառած հնագույն բաղումբի⁸⁴, (որը ծիսերգի վերնագիրն ու կրկնակն է), Դերիկո-Նինա (ծանրպար)⁸⁵ ձոներգ-ծիսերգի տարբերակներում, ուր նույն ինվարիանտ բանաստեղծը (մեր դրան առաջ քառսուն կարաս) գեղարվեստական թաքնված պատկերներով (կարաս-գինի-կին-համբույր) նպատակամիտված են ճաշակման խորհրդին ու պտղաբերման գաղափա-

⁷⁵ Դիցաբանական բառարան, էջ 19:

⁷⁶ ՀԱԲ, 19, էջ 135:

⁷⁷ Մ պ. Մ է լ ի ք յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 219:

⁷⁸ Ազգագրական հանդես, VII-VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 442-443: Այս տարբերակում՝ բացակայում է կարասների մոտիվը, իսկ ճանիման կրկնակով պարերգում՝ պահպանված է:

⁷⁹ Վ. Պ է տ ո յ ա ն. Մասունի բարբառը, Երևան, 1954, էջ 79-80:

⁸⁰ ՀԱԲ, 19, էջ 138, FRI : 3249-3250:

⁸¹ Մ. Թ ու մ ա ճ ա ն. Հայերենի երգ ու բան, հ. 3, Երևան, 1986, էջ 114:

⁸² Ազգագրական հանդես, գիրք II, Թիֆլիս, 1897, էջ 268:

⁸³ FRI : 3249-3250:

⁸⁴ ՀԱԲ, 19, էջ 135:

⁸⁵ Վ. Պ է տ ո յ ա ն. Մասնա ազգագրությունը, Երևան, 1956, էջ 395:

րին՝ ընդգծելով կարասների քանակը՝ 40, գինու խմորումն ու հասունացումը (գինին է հաս), որակը (գինին է խաս), համտեսի բաժակը (տարբերակներում հանդիպող՝ օսկե գումգում՝ սափռո, թաս, փարչ, կթղա, բաժակ, գավաթ և այլն) և, ի վերջո, ակնկալվող անապական համբույրը (պագիկ մի տաս) պայման-հետևանքային բանաձևով. (թը տու չիդաս՝ տու կոտենաս)⁸⁶.

= Մեր դռան առաջ քառսուն կարաս,
 Բաղումբի, հա՛յ բաղումբի,
 Ձեր դռան առաջ քառսուն կարաս,
 Բաղումբի, թո՛յ բաղումբի,
 Քառսուն կարսի գինին էր հաս,
 Բաղումբի, հա՛յ բաղումբի,
 Ամեն փարչից՝ կթխեմ՝ իդաս,
 Բաղումբի, հա՛յ բաղումբի,
 Ամեն կթխին՝ մե պագմ՝ տաս
 Բաղումբի, թո՛յ բաղումբի⁸⁷։
 = Քամին զարկեց, ծոցվին էրաց,
 Բաղումբի հո՛ւ բաղումբի,
 Օվ որ տեսավ՝ իսելաց գնաց,
 Բաղումբի հո՛ւ բաղումբի, թո՛ւ բաղումբի⁸⁸։
 = Մեր դռան առեջ քառսուն կարաս,
 Քառսուն կարսի գինին էր խաս,
 Ամեն կարսեն՝ մեկ թաս իտաս,
 Թի դու չի տաս՝ դու գօտենաս⁸⁹։
 = Բաումբիլ հո՛յ բաումբիլ,
 Թո՛յ բաումբիլ, խո՜ջ բաումբիլ։
 Մեր դռան առաջ քառսուն զարաս,
 Ձեր դռան առաջ քառսուն զարաս,
 Քառսուն կարսի գինին էր խաս,
 Ամեն կարսին՝ արծըթե թաս,
 Ամեն թասիս՝ պագիկ մե տաս⁹⁰։
 = Մըր դան էդիվ քառսուն զարաս,
 Վըլը դոն, դոնի յը,
 Քառսուն զարսի կինին էր հաս,
 Բիլը դոն, դոնի յը։

⁸⁶ Նույն տեղում։

⁸⁷ ՀԱԲ, 19, էջ 135։

⁸⁸ Հայ ժողովրդական երգեր և նվագներ, Թալին, Երևան, 1984, էջ 161։ Այս տարբերակում չկա կարասների մոտիվը, նույնն է միայն կրկնակը՝ բաղումբի։

⁸⁹ Ազգագրական հանդես, գիրք VII-VIII, էջ 442-443։ Կրկնակը կրկնվում է տողընդմեջ։

⁹⁰ Մ պ. Մ է լ ի ք յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 219։

Ամեն գարսին՝ պաժազմ՝ դաս,
 Վրլը դոն, դոնի յը,
 Պաժազմ՝ դաս՝ տու գորենաս,
 Բիլը դոն, դոնի յը,
 Ամեն պաժգին՝ բաճիզ մ՝ դաս,
 Վրլը դոն, դոնի յը,
 Բաճիզմ՝ դաս՝ տու գորենաս,
 Վրլը դոն, դոնի յը,
 Թը տու չիդաս՝ տու կոտենաս,
 Բիլը դոն, դոնի յը⁹¹:
 = Մեր տան հետն քառսուն կարաս,
 Քառսուն կարսի գինին էր խաս,
 Յըմեն թասին՝ պագիկմ՝ տաս⁹²:

Հիշյալ տարբերակների մեծ մասում ճաշակման խոհրդին՝ բաղիյուսված է «ծիսական համբույրի»⁹³ գաղափարը (պագիկմ՝ տաս, մե պազմ՝ տաս, բակմ՝ իդաս, բաճիզմ՝ դաս և այլն): Հայ ժողովրդական վեպում՝ ծիսական համբույրն ընկալվել է իբրև ամուսնության առաջարկ [հմմտ. Դավթի խաչաձև համբույրը, որի համար պատժվում է՝ ապտակ ստանալով Խանդութից /ծիսարգելքի խախտում-պատիժ], ինչպես նաև վեպում ու հեքիաթներում՝ աղջկա դեմքին պիսակ (նշան) թողնելը⁹⁴: Մեր գրառած Սասնո հերոսապատումում⁹⁵ Սարա հայ փաշայի փոքր որդին համբուրում է 40 օր քնած Քաջանց թագավորի աղջկան և չհաղթահարելով «ծիսական հանդերձանքի» արգելքը (յոտ վարտիք ը ախճգա վրեն, գհանը, գմնը մեզ)⁹⁶, հեռանում է՝ թողնելով համբույրի հետքը դեմքին. «գմնը՝ խալ զընգնի»: Վերջինս արթնանալով՝ տեսնում է համբույրի հետքը և իրեն համարելով արատավորված (ըյբլու) բազում փորձություններից հետո (ընդհուպ մինչև նրան պատերազմ հայտարարելը), ի վերջո, ամուսնանում է հետը՝ սերելով Սանասարին ու Բաղդասարին: Հմմտ. Ուրուկի սիրված աստվածուհու՝ Բնանայի կերպարը⁹⁷: Ծիսական համբույրը (ծիս. սեմանտիկ նշան) իր գեղարվեստական կայուն դրսևորումն է գտել նաև հայոց երկրագործական ծիսական կենցաղին աղերսվող «Համբարձման երկուշաբթին» պարերգի տարբերակներում (բակուզ-գարմրուզ)⁹⁸:

= Քնուզ էր, քրդնուզ էր,
 Բակուզ էր, գարմրուզ էր,

⁹¹ ՀԱԲ, 19, էջ 138:

⁹² Բ է ն ս է. նշվ. աշխ., էջ 102:

⁹³ Վ. Բ դ ո յ ա ն. Հայ ազգագրություն, էջ 137-138:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 138:

⁹⁵ ՀԱԲ, 19, էջ 20:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ С. Н. К р а м е р. История начинается в Шумере. М., 1965, с. 96-99.

⁹⁸ Ռ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. Համբարձման երկուշաբթին պարերգի իմաստատեքստաբանական վերլուծության փորձ. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 6, էջ 92-93:

Բակն էրեսին փռուց էր,
 Վախենամ՝ խռովուց էր⁹⁹:
 = Քնուկ էր, քրդնուկ էր,
 Միրուկ էր, զարդրուկ էր,
 Պագուկ էր, կարմրուկ էր
 Վարդն էրեսին՝ փռուկ էր,
 Վախենամ՝ խռովուկ էր¹⁰⁰:

Ծիսական համբույրի մոտիվը (օրհնանք-բանադրանք հակադրությամբ) առկա է հատկապես, ճաշակման խորհուրդն ամբողջացնող խաղող-կարաս-գինի-յար գովք-բանատողերում, որոշ տարբերակներում հանդիպում են աշխարհիկ տրամադրություններ ընդգծող դիմում-հորդորային բնույթի կրկնակներ, որոնք բնորոշ են նաև միջնադարյան ժողովրդական տաղերին.

= Մեր տուն կա քառուն կարաս,
 Քառասունին ալ՝ գինին էր հաս:
 Գինի լի՛ց, աղբա՛ր, գինի լի՛ց,
 Խմողացիդ՝ անուշ լինի¹⁰¹:
 = Այ լի՛ց ու տուր, այ լի՛ց ու տուր,
 Անապակէդ այ լի՛ց ու տուր¹⁰²:
 = Այ լի՛ց ու տուր,
 Ա՛յ լից ու տուր,
 Չանուշ գինուդ
 Անապական¹⁰³:

Խաղող-գինի-կարաս գովերգություններում ու ձոներգ-ավետիսներում առանձնակի է գովերգվում նաև գինու բաժակը (գավաթ-թաս-փարչ-բաժակ-կթղա և այլն).

= Այսօր տոնեմք ձեզ ավետիս,
 Ահա ցնծամք յայսմ՝ տոնիս,
 Բարով տեսա գաւաթն յափիս,
 Ավետիս տամ հայոց ազգիս¹⁰⁴:
 = Ես զբաժակն գովեցի,
 Որ մեր հոգուն է լուսարար¹⁰⁵:
 = Խմեն ի լի մեծ փառչով նոր¹⁰⁶:

⁹⁹ Գենդանի կենցաղավարող երգային բանահյուսություն:

¹⁰⁰ Մ. Թ ու մ ա ճ ա ն. Հայրենի երգ ու բան, հ. 3, էջ 114:

¹⁰¹ Մ. Թ ու մ ա ճ ա ն. Հայրենի երգ ու բան, հ. 2, Երևան, 1983, էջ 153

¹⁰² Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., սյր. Գ, էջ 63:

¹⁰³ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., սյր. Բ, էջ 41-45:

¹⁰⁴ Նույն տեղում էջ 49-50:

¹⁰⁵ Կ. Կ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., սյր. Գ, էջ 69:

= Միրով իսկ վեց թաս ի յիս,
 Մերն Աստուծոյ կամ սուրբ Սարգիս¹⁰⁷:
 = Էն գինին օր գիսմիս՝
 Ձեռ չդրդա՛, կթխեն շողա¹⁰⁸:

Հմնտ. կարասների օրհնումը («Օրհնեսցի և պահպանեսցի կարաս վանքիս, վասնզի աստված օրհնեց Նոյը՝ առաջին անգամ արեղաթող ընելուն համար»)¹⁰⁹ և գինու ճաշակման ծիսական արարողությունը, գովքն ու օրհներգությունը Բարեկենդան–Արեղաթող ծիսակարգում.

= Գինին է գորեղ,
 Դուք անու շ՛ արեք¹¹⁰:

Ճաշակման և հաղորդության խորհուրդ ունի նաև քրիստոնեական պատարագի ժամանակ իրագործվող սուրբ հաղորդության գինին (Քրիստոսի արյուն), որը մատուցվում է հատուկ բաժակով և ավարտվում ժողովրդական ծիսերգերին տիպորոշ («խմողաց՝ անուշ») օրհնաբանական նույնատիպ բանաձևով՝ «խմողն է օրհնած»:

Հայ ժողովրդական ծիսերգային բանահյուսության մեջ առատորեն կիրառված՝ այգի-խաղող-գինի-կարաս ձևերգային-օրհնաբանական բնույթի գեղարվեստական դրսևորումները՝ իրենց տարբերակներով, բարբառային հանդերձով, ինչպես նաև խորհրդապաշտական հին շերտերով ու ձևակառուցվածքային հատկանիշներով մեկ անգամ ևս հավաստում են, որ դրանք ուղեկցել են առաջնապատի (ներկա դեպքում՝ խաղողի) օրհնության և ճաշակման ծեսին, որն իրագործվել է նավասարդյան տոնախմբությունների ժամանակ (օգոստոս)՝ «Նոր պտղոց տոնին»¹¹¹, (կույս-Ամանոր), որը և ծիսական վերարտադրությամբ ամրակայվեց քրիստոնեական (կույս-Մարիամ Աստվածածին) վերափոխման տոնով («Խաղողորհներ»):

ОБРЯД ПЕРВОГО ПЛОДА И СЛАВЛЕНИЕ ВИНОГРАДА – ВИНА – КАРАСА В АРМЯНСКОМ РИТУАЛЬНО-ПЕСЕННОМ ФОЛЬКЛОРЕ

РАИСА ХАЧАТРЯН

Р е з ю м е

В армянском ритуально-песенном фольклоре особое место занимают танцевальные песни-славления, сопровождающие обряд вкушения первого плода, направленные на плодородие, долговечность, изобилие и

¹⁰⁶ Վ. Վ ու տ ա ն յ ա ն ց. Նոր ժողովածու..., սյր. Բ, էջ 48:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁰⁸ FRI : 3247:

¹⁰⁹ Վ. Բ ու յ ա ն. Հայ ժողովրդական խաղեր, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 137:

¹¹⁰ Վ. Վրդ. Պ ա թ տ ի գ ա կ ց ի. Բարեկենդան և արեղաթող, Վ. Պոլիս, էջ 86-88:

¹¹¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ու. Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 466:

символизирующие связь этого обряда с жертвоприношением. Художественные проявления символической связи виноград – вино – карас в песнях хвалебно-славословного характера со своими вариантами и устойчивыми семантическими инвариантами свидетельствуют о том, что эти песни сопровождали обряд первого плода (в данном случае – обряд освящения и вкушения винограда), который у армян совершался во время навардских празднований (девственница – Аманор) и который был ритуально воспроизведен в христианском празднике Успения Девы Марии-Богородицы (освящение винограда).

THE FIRST FRUIT RITE AND THE GRAPE – WINE - KARAS EULOGY
IN ARMENIAN RITUAL SONGS

RAISA KHACHATRYAN

S u m m a r y

The Armenian ritual song folklore has a specific genre presented by eulogizing dance-songs that accompany the rite of enjoying the “first fruit”. These songs are aimed at fertility, longevity, abundance and symbolize the rite’s relation with sacrifice. Artistic manifestations of the grape – wine – karas (large jar) symbolic relation in these eulogizing songs, together with their variants and stable semantic invariants, testify to the fact that the songs once accompanied the rite of the first fruit (in our case – the rite of consecrating and enjoying grapes), which has been performed in the frames of the Navasard celebrations (virgin – Amanor) being nowadays ritually regained in the Christian festival of Virgin Mary’s Assumption (consecration of grapes).